

ΣΥΜΒΟΛΕΣ ΣΤΗΝ ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΚΤΙΡΙΟΔΟΜΙΑΣ ΤΗΣ ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑΚΗΣ ΕΠΟΧΗΣ

ΤΟ ΣΠΙΤΙ ΤΟΥ ΣΠΥΡΙΔΩΝΟΣ ΤΡΙΚΟΥΠΗ ΣΤΟ ΑΡΓΟΣ

- Σ' αυτό γεννήθηκε, κατά μία άποψη, ο Χαρίλαος Τρικούπης.
- Καταρρέει, εγκαταλειμμένο από την Αγροτική Τράπεζα.

Βασίλης Κ. Δωροβίνης

Το 1996 γιορτάστηκε με επισημότητα η επέτειος των εκατό χρόνων από τον θάνατο του Χαρ. Τρικούπη, γεγονός που έγινε αφορμή να οργανωθούν συνέδρια και δύο εκθέσεις στην Αθήνα, αλλά και να δημοσιευθούν σχετικές μελέτες και άρθρα. Σε αντίθεση με ό,τι συμβαίνει σε ανάλογες περιπτώσεις, στα άλλα ευρωπαϊκά, τουλάχιστο, κράτη, ελάχιστο ενδιαφέρον εκδηλώθηκε για τις συγκεκριμένες και υλικές μαρτυρίες που συνδέονται με τον πολιτικό αυτόν, ιδιαίτερα μάλιστα για τα σπίτια που είχε οικοδομήσει ο πατέρας του Σπυριδών Τρικούπη, στην Αίγινα, στο Ναύπλιο και στο Άργος¹. Προσπάθεια του γράφοντος να προκαλέσει, για το θέμα αυτό, το ενδιαφέρον του υπευθύνου της μιας από τις δύο εκθέσεις δεν ευδοκίμησε. Το φαινόμενο της αδιαφορίας για τις υλικές μαρτυρίες που συνδέονται, μεταξύ άλλων, με ιστορικά πρόσωπα, τα οποία έπαιξαν σημαντικό ρόλο στη νεότερη Ελλάδα, εκδηλώνεται και εδώ με όλη την έντασή του.

Στο παρόν άρθρο αποφασίσαμε και εκθέτουμε με λεπτομέρειες την ιστορία του σπιτιού του Σπυρ. Τρικούπη στο Άργος, αφού κάνουμε σύντομη αναφορά στα άλλα σπίτια που έκτισε στην Αίγινα και στο Ναύπλιο. Ταυτόχρονα δημοσιεύουμε με πληρότητα μαρτυρίες, σύμφωνα με τις οποίες ο Χαρ. Τρικούπης γεννήθηκε στο Άργος, το 1830. Σε πολύ παλαιότερη μελέτη μας, που αποτελεί ατυχώς μέχρι σήμερα και τη μοναδική (και ελλιπή) προσέγγιση της ιστορίας της παραδοσιακής αρχιτεκτονικής στο Άργος², είχαμε αφιερώσει συντομώτατο και ατελές σημείωμα και για το σπίτι του Τρικούπη στην πόλη αυτή, προϊόν γενικότερων ερευνών μας που δεν περατώθηκαν παρά χρόνια αργότερα.

Θεωρώ ότι επιβάλλεται η πληρέστερη και επεξεργασμένη δημοσίευση της ιστορίας αυτού του κτιρίου, για πολλούς λόγους. Πρώτος και κύριος είναι η πλήρης εγκατάλειψή του από την Αγροτική Τράπεζα της Ελλάδος, τελευταίον ιδιοκτήτη του κτιρίου εδώ και αρκετά, πλέον, χρόνια. Δεύτερος λόγος είναι η επικαιρότητα της επετείου του θανάτου του Χαρ. Τρικούπη. Ο τρίτος λόγος αφορά την ίδια την ιστορία της κτιριοδομίας της καποδιστριακής εποχής, θέμα για το οποίο η Αρχαιολογία έχει ήδη φιλοξενήσει σειρά μελετών μας. Η ανέγερση του σπιτιού του Σπ. Τρικούπη στο Άργος προκάλεσε τέτοιες αντιδράσεις σε τοπικό επίπεδο, ώστε ο ίδιος ο Καποδιστριας να εκδώσει διάταγμα γενικότερου ενδιαφέροντος, που περιορίζει την έκταση παραχωρούμενης εθνικής γης για ανέγερση κατοικιών στην πόλη. Ο τελευταίος λόγος της δημοσίευσής, αν και έμμεσος, δεν νομίζω πως είναι λιγότερο σημαντικός: τα τελευταία χρόνια, τόσο στον Τύπο όσο και στο επίπεδο έρευνας και σχετικών ανακοινώσεων ειδικότερα στο Ε.Μ.Π., έχει επικρατήσει και πάλι ένας αναχρονιστικός αθηναιοκεντρισμός. Σημαντικά στοιχεία της αρχιτεκτονικής κληρονομιάς των νεότερων χρόνων, που βρίσκονται στην ελλαδι-

κή περιφέρεια, συνεχίζουν να παραμένουν στο περιθώριο, και μόνον όταν κάποια κινδυνεύουν άμεσα, από τον συνεχιζόμενο εργαλαβικό βανδαλισμό και την ανύπαρκτη, πλέον, κρατική πολιτική για την πολιτισμική μας κληρονομιά, κινείται πυροσβεστικά και επιδερμικά κάποιο στιγμιαίο ενδιαφέρον. Θα θέλαμε, λοιπόν, να συμβάλουμε, και με το παρόν άρθρο, στην αντιστροφή αυτού του φαινομένου.

Ο Σπυρίδων Τρικούπης (1788-1873) γεννήθηκε στο Μεσολόγγι και πέθανε στην Αθήνα. Υπήρξε από τις σημαντικές προσωπικότητες της πολιτικής ζωής της χώρας κατά τη διάρκεια μεγάλου μέρους του 19ου αιώνα, ενώ συνέγραψε ογκώδη ιστορία της ελληνικής επανάστασης. Για μεγάλο διάστημα συνεργάστηκε με τον Αλέξ. Μαυροκορδάτο, του οποίου νυμφεύθηκε την αδελφή³. Επί Καποδίστρια αναδείχθηκε πρώτος αυτός στο αξίωμα του Πρωθυπουργού της Ελλάδας (Γραμματέας της Επικρατείας), αξίωμα από το οποίο παραιτήθηκε στις αρχές του 1829, μετά από διαφωνία του με τον Κυβερνήτη. Από τότε, αν και πάντοτε μετριοπαθής στο φρόνημα και στη συμπεριφορά, πέρασε στην αντικαποδιστριακή παράταξη, και η οικοδόμησή του σπιτιού του στο Άργος ασφαλώς συνδέεται με το γεγονός ότι η πόλη αυτή, στα 1830, χρησιμοποιήθηκε ως τόπος κατοικίας από πολλούς αντικαποδιστριακούς, Έλληνες και ξένους. Όπως θα δούμε στη συνέχεια, η αντίθεση που δημιουργήθηκε σε τοπικό επίπεδο για την παραχώρηση οικοπέδου στον Τρικούπη ανέδειξε, για άλλη μια φορά, την τακτική (ή και πεποίθηση) του Καποδίστρια να μην εκδίδεται και να μη "στρυμώχνει" σε προσωπικό επίπεδο τους πολιτικούς του αντιπάλους – μια τακτική που συνεχίζει να έχει εντελώς ανόμοια τύχη στην πολιτική ζωή της χώρας, μέχρι και σήμερα.

Η οικοδόμηση τριών σπιτιών από τον Σπυρίδωνα Τρικούπη, όλων μεγάλων διώροφων οικοδομημάτων, στην Αίγινα, στο Ναύπλιο και στο Άργος, μέσα σε πολύ σύντομο χρονικό διάστημα, σχεδόν μόλις δύο ετών, εντυπωσιάζει ιδιαίτερα για την εποχή που ανεγέρθησαν. Δεν νομίζουμε ότι υπάρχει δεύτερη παρόμοια περίπτωση για κανέναν από τους πολιτικούς που έδρασαν στα επαναστατικά και καποδιστριακά χρόνια αλλά και μετέπειτα. Ας σημειωθεί ότι οικοδομεί και άλλο σπίτι, όταν εγκαθίσταται οριστικά στην Αθήνα, κατά την οθωνική εποχή, ενώ η ευρύτερη οικογένεια των Τρικούπηδων οικοδομεί άλλα τρία σπίτια στο Μεσολόγγι⁴.

Το σπίτι του στην Αίγινα ολοκληρώθηκε στις αρχές του 1829 και, όπως αναφέρει ο Ν. Δραγομής, ήταν μία "εκ των τριών η τεσσάρων μεγαλοπρεπεστέρων οικιών της μητροπόλεως της Ελλάδος", την οποία αποκαλεί και "υπουργικών μέγαρον", ενώ περιγράφει ορισμένους χώρους της και δίδει στιγμιότυπα της ζωής στο σπίτι αυτό⁵. Σήμερα αποτελεί ιδιωτική ιδιοκτησία, μη συντηρούμενη σε καλή κατάσταση.

Ανάλογη περίπτωση ήταν και **σπίτι του στο Ναύπλιο**, που θα πρέπει να κτίστηκε ή να αγοράστηκε τον ίδιο χρόνο (1829), όταν η πρωτεύουσα του κράτους, μετά την Δ' Εθνοσυνέλευση στο Άργος (Ιούλιος-Αύγουστος), μεταφέρθηκε στο Ναύπλιο. Για το σπίτι του Τρικούπη στο Ναύπλιο ο Α. Παπαδόπουλος-Βρετός αναφέρει⁶

ότι συγκαταλεγόταν μεταξύ των νέων, κομψά κτισμένων σπιτιών του Ναυπλίου και ότι νοικιάστηκε, για 600 φράγκα το μήνα, στον πρεσβευτή της Γαλλίας βαρόνο ντε Ρουάν, τονίζοντας ότι τα νοίκια στο Ναύπλιο ήταν υψηλά όσο και στο Παρίσι.

Η τύχη του σπιτιού αυτού γίνεται ασαφής, από στοιχεία που έχουμε εντοπίσει στα Γενικά Αρχεία του Κράτους. Πράγματι, στις 3.6.1829 ο Τρικούπης, με προσωπική αίτηση του στον Καποδίστρια, δηλώνει ότι στο Ναύπλιο έχει ιδιόκτητη οικία, ότι προτίθει να την πωλήσει και ότι ζητεί από την Κυβέρνηση να την αγοράσει σε τιμή που θα καθόριζε εκτιμητής και με τιμήμη το οποίο θα ήθελε να παρακαταθεί στη Χρηματιστική Τράπεζα⁷. Κατ' εντολή του Καποδίστρια, συγκροτείται συντομότητα σχετική επιτροπή, και στις 14 Ιουλίου ο Έκτακτος Επίτροπος Αργολίδας Κ. Ράδος πληροφορεί τον Κυβερνήτη ότι η εκτίμηση έγινε, για 13.950

1. Απόσπασμα σχεδίου πόλεως Άργους (1831), συντάχτης ο Ρούντολφ ντε Μποροτσίνι. Στον κύκλο με αρ. 16 παρουσιάζεται το σπίτι του Τρικούπη, το οποίο και κατονομάζεται, με δύο βοηθητικά κτίρια εκατέρωθεν.

2. Σπίτι Τρικούπη, Η δυτική όψη, προς την οδό Δανούσι.

γρόσια. Στο σχετικό Πρακτικό της Επιτροπής σημειώνεται ότι η οικία αποτελείται από πέντε "οικήματα" (ενν. δωμάτια), ένα μαγειρείο και δύο "καταγύγια", με συνολικό εμβαδόν 333 πηχων⁸. Μετά από δύο μέρες, ο Καποδίστριας στέλνει έγγραφο του προς το Υπουργικό Συμβούλιο, σημειώνοντας ότι ο Τρικούπης "παράχωρει" το σπίτι του για δημόσια χρήση και ζητώντας "να ενεργηθώσι κατά τον ανήκοντα τρόπον τα περί της πράξεως ταύτης" και να πληρωθεί

το αντίτιμο, παραδίδοντας στον ιδιοκτήτη σχετικό αποδεικτικό της Χρηματιστικής Τράπεζας⁹.

Η πώληση του σπιτιού φαίνεται ότι συντελέστηκε, διότι σε έγγραφο της Επί της Οικονομίας Επιτροπής (Υπουργείου Οικονομικών) της 27.2.1830 ρητά αναφέρεται: "ο κ. Σ. Τρικούπης προβάλλει ότι επειδή η τιμή του προς την Κυβέρνησιν πωληθέντος ιδιοκτητού οσηπίτιου του παρεκατετέθη εις την Εθνικήν Τράπεζαν, της οποίας αι χρεώ-

στικά αποδείξεις ανακτώνται κατά την 1ην του ερχομένου Απριλίου, να εκπεσθώσιν εκ της χειράς του αποδείξεως της Τράπεζής όσα διά την αγοράν τού οσηπιτόπου χρεωσται"¹⁰. Σε συνημμένο κατάλογο εμφανίζεται ότι ο Τρικούπης είχε αγοράσει ακίνητο στη θέση "Πέντε Αδέλφια" του Ναυπλίου και ότι χρεωστούσε 5400 γρόσια. Το περίεργο είναι ότι σε άρθρο της *Γενικής Εφημερίδος της Ελλάδος*, μόλις πέντε μέρες πριν, υπό τον τίτλο "Περί Ναυπλίου τινά", γίνεται ρητή μεία της "οικίας του Τρικούπη"¹¹.

Σε άλλο έγγραφο της Επί της Οικονομίας Επιτροπής, της 21.4.30¹², που αναφέρεται σε δημοπρασίες "εθνικών φθαρτών κτημάτων" (δημοσίων ακινήτων) οι οποίες ενεργήθηκαν στο Ναύπλιο, περιλαμβάνεται σχετικός κατάλογος όπου ο Τρικούπης εμφανίζεται να έχει αγοράσει ακίνητο στη θέση "Πέντε Αδέλφια" έναντι 5400 γροσίων (με τιμή έκτιμησης στα 5670 και τιμή εκκίνησης τα 5000 γρ.), και με την παρατήρηση παράπλευρα: "Παρά την εκτίμηση πώλησις, εις δύο μόνον ημέρας δημοπρασίας, η 21 Αυγούστου και η 23 του ιδίου". Στο έγγραφο φθάνει η Επιτροπή επισημαίνει σειρά παρατυπιών και φθάνει να ζητεί από τον Διοικητή των επαρχιών Ναυπλίου, Άργους και Κάτω Ναχαγιάν αν οι δημοπρασίες είναι σύννομες, προτού προβεί στην έκδοση εγγράφων ιδιοκτησίας.

Δεν ξέρουμε ποιά απάντηση δόθηκε στο έγγραφο αυτό, όμως σε άλλο έγγραφο του διοικητή Ν. Γερακάρη, της 18.7.1830¹³, ο Τρικούπης εμφανίζεται να έχει τελειώσει "νεόκτιστον οικίαν" και να έχει δημιουργήσει οξύ θέμα με την απόρριψη μπαζών και χωμάτων, που προκάλεσε την παρέμβαση των μηχανικών Βαλιάνου και Γκαρνό. Ένα χρόνο αργότερα, τον Μάρτιο του 1831, η Επαρχιακή Δημογεροντία Ναυπλίου, για να εισπράξει τον σχετικό φόρο για το σπίτι αυτό, διαβιβάζει στην Εθνική Τράπεζα έγγραφο του Τρικούπη, γραμμένο και σταλμένο από το Άργος στις 2 Φεβρουαρίου, με το οποίο σημειώνει ότι το σπίτι του στο Ναύπλιο είχε νοικιαστεί στον

3. Σπίτι Τρικούπη, Η ανατολική όψη.

“αντιπρέσβυν της Γαλλίας” και ζητούσε να γίνει συμψηφισμός μέσω των κατατεθειμένων ενολίων του¹⁴.

Από τα στοιχεία αυτά εμφανίζεται ο Τρικούπης ως ιδιοκτήτης αλληλοδιαδόχως δύο σπιτιών στο Ναύπλιο, και αν υποστεί ότι το δεύτερο κτίστηκε μετά από κατεδάφιση ακινήτου που αγόρασε στα “Πέντε Αδέλφια” (χωρίς να μπορούμε σήμερα να προσδιορίσουμε ποιά έκταση ακριβώς περιλαμβάνόταν, τότε, στην υπό το τοπωνύμιο αυτό περιοχή), θα πρέπει να γίνει δεκτό ότι ταυτίζεται με εκείνο που έμεινε γνωστό στο Ναύπλιο ως το “σπίτι του Τρικούπη¹⁵”, που έχει φωτογραφηθεί επανειλημμένα και κατεδαφίστηκε για να ανεγερθεί το ξενοδοχείο “Αμφιπρύων” στο τέλος της δεκαετίας του 1950.

Το σπίτι στο Άργος

Τον Φεβρουάριο του 1829 ο Τρικούπης υποβάλλει την παραίτηση του από τη θέση του Γραμματέα της Επικρατείας. Η παραίτηση γίνεται δεκτή με διάταγμα της 4/16.2.1829, και στη θέση του διορίζεται ο Σηπλιάδης, ενώ ταυτόχρονα ο Τρικούπης διορίζεται Γραμματέας επί των Εξωτερικών Υποθέσεων, θέση στην οποία παρέμεινε έως τον Ιούλιο, οπότε συνήλθε η Δ' Εθνοσυνέλευση. Είδαμε ότι τις μέρες της παραίτησής του και από το αξίωμα αυτό είχε ήδη υποβάλει αίτηση για να αγοράσει η Κυβέρνηση το σπίτι του στο Ναύπλιο (3 Ιουνίου). Στις 16 Ιουνίου είχε οριστικοποιηθεί η απόφαση του Καποδίστρια για την αγορά του σπιτιού αυτού. Ταυτόχρονα φαίνεται ότι και ο Τρικούπης είχε πάρει την απόφαση του να μετοικήσει στο Άργος.

Μετά από ένα χρόνο, σε έγγραφο του Διοικητή Ναυπλίου κλπ., της 23ης Ιουνίου 1830, καταγράφονται οι πληροφορίες ότι είχε υποβληθεί αναφορά από τον Τρικούπη, σύμφωνα με την οποία εξεδήλωνε την επιθυμία “να κτίση οικίαν εις Άργος, δι’αυτὸν τον σκοπὸν ἔδωκε την προσοχὴν του εἰς τινὰ τόπον κείμενον πλησίον του παραχωρηθέντος τόπου εἰς τον κ. Μ. Σικελιανός

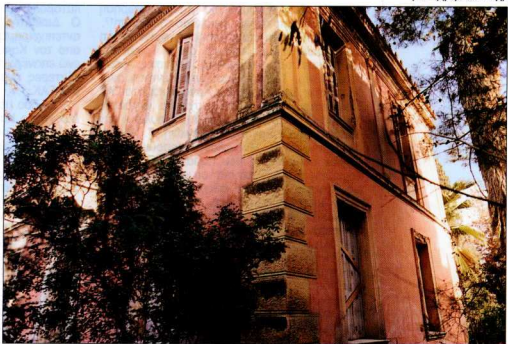

4. Σπίτι Τρικούπη. Άποψη από βορειοδυτικά, με εικόνα των σκαμνίων σωστικών ανασκαφών (θέση όπου θα ανεγερθεί το νέο κτίριο της Αγροτικής Τράπεζας).

[Σ.Σ.: ήταν δικαστικός], και ζητεί να τω παραχωρηθῆ ο περὶ ου ο λόγος, περιοχὴς τεσσάρων στρεμμάτων, με τας συμφωνίας καθ’ ἃς ἐδόθησαν τοιοῦτοι τόποι και εἰς τους ἄλλους τούτους πολίτας”. Στη συνέχεια ο Διοικητής αναφέρει ότι ζήτησε πληρέστερη πληροφορηση από τον Τοποτηρητή Άργους, ο οποίος απάντησε ότι ο ζητούμενος χώρος είναι μέρος του Μεντρεσέ, ότι εκεί πήρε γη και ο Μ. Σικελιανός, όπως και ότι αν παραχωρηθεί εκεί γη και στον Τρικούπη δεν

θίγονται γενικά ἢ ἰδιωτικά συμφέροντα, σύμφωνα με πληροφορίες που συνέλεξε και με αυτοψία του μηχανικού του Άργους (και συντάκτη του δεύτερου σχεδίου της πόλης, επί Καποδίστρια – 1829¹⁶), Ελβετού Ντεβώ. Σε δύο μέρες ο νέος Γραμματέας της Επικρατείας Ν. Σηπλιάδης απαντά στον Διοικητή ότι γίνεται δεκτό το αίτημα του Τρικούπη, ότι δίδεται ἡ ἀδεία για οικοδομὴ οικίας του, αλλά και ότι η οικοδόμηση πρέπει ν’ αρχίσει αμέσως, σύμφωνα με την ισχύου-

5. Σπίτι Τρικούπη. Λεπτομέρεια εξωτερικής γωνίας (βορειοδυτικής).

6. Σπίτι Τρικοπής. Εσωτερικός χώρος μετά τους βομβολισμούς.

σα πολεοδομική νομοθεσία για παραχώρηση εθνικής γης στις πόλεις, με σκοπό τη δόμηση¹⁷.

Η διαδικασία παραχώρησης φαίνεται ότι ολοκληρώθηκε αμέσως και ότι ο Τρικοπτής επέπευσε τις οικοδομικές εργασίες, μέσα στον Ιούλιο. Τούτο δημιουργήσε έντονη αντίδραση της Δημογεροντίας Άργους και στα ΓΑΚ βρίσκονται καταρχήν τρία σχετικά έγγραφα, δηλαδή κατά πρώτο αναφορά (11 Ιουλίου) των Δημογεροντών Άργους Ν. Ζεγκίνη, Γ. Αλμπανόπουλου και Θ. Μοθωνιού, οι οποίοι ισχυρίστηκαν ότι ο τόπος που παραχωρήθηκε στον Τρικοπτή είναι "ιδιοκτησία του κοινού της πόλεως Άργους", που επί οθωμανικής διοίκησης "ήταν δημόσιον κατάστημα, λεγόμενον Τιθνάκι, δι' ιδίων εξόδων του κοινού οικοδομηθέν και κατά καιρόν επιδιορθούμενον και εφοδιαζόμενον από όλα τα αναγκαία, με επαρχιακά χρήματα", ότι επίσης η περιοχή του διακρίνεται ευκρινώς και ότι κοντά στον τόπο αυτόν υπήρχε και άλλος, όπου βρισκόταν δικαστικό κατάστημα. Τόνιζαν, επίσης, ότι κανείς δεν τους είχε πληροφορήσει για την παραχώρηση στον Τρικοπτή και ότι, μόλις την πληροφορήθηκαν, έσπευσαν να αντιδράσουν.

Την αναφορά αυτή συνοδεύει προγενέστερη κατά δύο μέρες του Τοποτηρητή Άργους, στον οποίο είχε παρουσιαστεί ένας από τους δημογέροντες και του ανέφερε προφορικά τις υφιστάμενες αντιρρήσεις. Ο Τοποτηρητής τόνιζε, με τη σειρά του, ότι είχε προηγηθεί ολόκληρη δημόσια διαδικασία, όπως η ακριβής καταμέτρηση του χώρου από τον Ντεβύ, χωρίς κανένας να αντιδράσει, ενώ παρέθετε επιχειρηματολογία υπέρ της παραχώρησης. Δηλαδή ότι η αναφερόμενη από τους δημογέροντες έκταση είναι υπερβολικά μεγάλη για να είχε παραχωρηθεί από τους Τούρκους για χρήση του "κοινού" της πόλης (συγκεκριμένα, για κατάστημα των ενοικιαστών προσδών), ότι κι αν ακόμα είχε παραχωρηθεί, και μάλιστα για οικοδόμηση δημοσίου οικήματος, τούτο γινόταν όταν παρόμοιο οίκημα ήταν αναγκαίο στην τουρκική διοίκηση, ότι επίσης στον συγκεκριμένο χώρο δεν υπήρχε πλέον καμία οικοδομή "πλην μικρού τινας ερειπίου", όπου άλλωστε είχε σχεδιαστεί η χάραξη δημοσίου δρόμου. Τέλος ανέφερε ότι, κι αν ακόμα ο χώρος ανήκε "εις το κοινόν του Άργους", όχι μόνο τού ήταν περιττός αλλά σωστό ήταν να τον πάρει η Κυβέρνηση, αφού είχε παραχωρήσει στην πόλη του Άργους χώρους για το αλληλοδιδασκατικό σχολείο [Σ.Σ.: η οικοδόμηση του είχε αρχίσει τον ίδιο μήνα], όπως και για δημόσια κτίρια (Δικαστήριο, Διοικητήριο, Δημογεροντία κ.ά.), ότι άλλους χώρους τούς παραχώρησε για δημιουργία πλατειών, ενώ κατέβαλε τα έξοδα για την ανέγερση του δικαστικού οικήματος.

Στο έγγραφο του Διοικητή των επαρχιών Ναυπλίου κλπ. που συνοδεύει τα δύο άλλα και απευθυνόταν στον Καποδίστρια, μνημονεύεται και αναφορά του ίδιου του Τρικοπτή, όπου σημειώνεται ότι οι Δημογέροντες του Άργους "διάταξαν εξάφινς τους κτίστας να μη τολμήσουν να εξακολουθήσουν το έργον των", αλλά ότι ο ίδιος, μετά την παραχώρηση του τόπου, είχε ήδη αγοράσει οικοδομικά υλικά, έκανε συμφωνίες, έφερε χτίστας, τους πλήρωσε προκαταβολή και η οικοδόμηση είχε προχωρήσει. Ο Διοικητής καταγράφει επιχειρήματα και αντιπεριηρήματα των δύο πλευρών και ζητεί από τον Καποδίστρια να πράξει τα δέοντα¹⁸, ενώ επανέρχεται στο ίδιο θέμα με δύο μεταγενέστερες αναφορές του, που δεν υπάρχουν στα ΓΑΚ.

Σε δύο μέρες από το πρώτο έγγραφο του Διοικητή ο Καποδίστριας απαντά ότι καταρχήν ευθύνη έχει ο Τοποτηρητής, που δεν φρόντισε να συνηνευθεί "ακριβέστερον και αληθέστερον" με τους δημογέροντες. Αλλά ότι επίσης οι δεύτεροι δεν μπορούν να εμποδίσουν την οικοδόμηση του σπιτιού, αφού πρόκειται για εθνική γη, μια και σύμφωνα με τους δικούς τους ισχυρισμούς εκεί υπήρχαν δημόσια κτίρια επί τουρκοκρατίας. Όσοι οικοδόμουν σε εθνική γη υπόκεινται σε αποφάσεις της Κυβέρνησης και σε ό,τι αυτή μελλοντικά αποφασίσει για τυχόν πληρωμή της γης. Αλλά και αν ποτέ αποδειχθεί ότι πράγματι η γη αυτή ανήκει στην κοινότητα των Αργείων, τότε η κοινότητα θα αποζημιωθεί με ό,τι θα εισέπραττε ανάλογα το δημόσιο ταμείο από την παραχώρηση γης¹⁹.

Σε λίγες μέρες (21 Ιουλίου), ο Σπηλιόδης

απευθύνει έγγραφο στην Επί της Οικονομίας Επιτροπή, με το οποίο την πληροφορεί ότι, με ταξύ άλλων, παραχωρήθηκε εθνική γη στους Μ. Σικελιανό (4 στρ., κοντά στον λεγόμενο Μεντρεσέ, "όπου υπήρχε ποτέ το Τέμενος των οθωμανών εις Άργος"), στον Τρικούπη, επίσης 4 στρ., και στον δικαστικό Γ. Α. Ράλλη δύο στρέμματα, στην ίδια περιοχή, με τους όρους που μελλοντικά επιφυλασσόταν η Κυβέρνηση να διατυπώσει²⁰. Στο σχέδιο πόλης του Άργους τών ντε Μποροτσούν και Ζαβού (1831) σαφώς σημειώνονται στην περιοχή αυτή οι αντίστοιχες ιδιοκτησίες και οι οικοδομές που ήδη είχαν κτισθεί.

Φαίνεται ότι η παραχώρηση, στο κέντρο σχεδόν του νέου τμήματος της πόλης, τόσο μεγάλης έκτασης για ανέγερση ιδιωτικών οικημάτων προκάλεσε αντιδράσεις από διάφορες πλευρές. Σε σχετικό έγγραφο του Τοποτηρητή Άργους απάντησε ο Σηπλιάνδης, μνημονεύοντας ότι συνημμένα τού στέλνεται το κείμενο νέου διατάγματος πολεοδομικών ρυθμίσεων, ότι αυτό θα πρέπει να εφαρμοσθεί αμέσως και ότι προβλέπεται η παραχώρηση αποζημιώσεων²¹. Παραθέτουμε ολόκληρο το κείμενο του διατάγματος αυτού, θεωρώντας ότι πρόκειται για μειζονος σημασίας πολεοδομική ρύθμιση (φέρει αριθμό 2185, ημερομηνία 21-8-1830 και την ολόγραφη υπογραφή του Καποδίστρια):

"Ο Κυβερνήτης της Ελλάδος

Λαβόντες υπόμνη την υπ' αριθ. 334 αναφοράν τού εις Άργος Τοποτηρητού, διαλαμβάνουσαν ότι όλοι οι τόποι, όσοι εξητήθησαν από διάφορους πολίτας προς οικοδομήν, υπάγονται εις το υπ' αριθ. 1007/II΄ Ψήφισμα, τους οποίους η Κυβέρνησις δεν ήθελε παραχωρήσει εις τους αιτήσαντας εν συμφωνία τού να οικοδομήσουν και να υπόκεινται εις όσσην ήθελε αποφασισθεί περι αυτών αποζημιώσις, επί (Σ.Σ. εννοεί: εσειδή) επληροφορήθη κυρίως ότι η παραχώρησις των αντιβαίνει εις το αυτό Ψήφισμα.

7-8. Αετμομήρες εσωτερικών οροφωγραφιών.

Θεωρούντες ότι οι λαβόντες άδειαν να οικοδομήσῃσι εις τους τούτους εθνικούς τόπους δεν ηγκέκησαν εις τήσῃν έκτασιν γῆς, όση αναγκαία εις οικοδομήν ανάλογον χωρητικότητος, έχουσα εις περιχρήν ανάλογον δι' αυλήν και οικιακήν χρῆσιν, αλλ' εζήτησαν πλέον του αναγκαίου.

Θεωρούντες ότι εάν λάβουν έκαστος των αιτούντων ανά δύο, τέσσαρα έως εξ στρέμματα γῆς, διά να οικοδομήσῃσι, αντιβαίνει εις τον τακτικόν οικισμόν της πόλεως και προσβάλλει τα γενικά και μερικά συμφέροντα

Διατάττομεν

α^{ον}. Εκ των εντός του σχεδίου της πόλεως του Άργους εθνικών τόπων θέλει εκποιείσθαι κατά τον υπ' αριθ. 107/ΙΓ΄ Ψήφισμα, και παραχωρείσθαι εις τους θέλοντας ν' αγοράσουν προς οικοδομήν, ανά εν μόνον στρέμμα, συλητάμενον εις πήχεις τετραγωνικάς 3080 η και ολιγώτερον του-στρέμματος.

β^{ον}. Όσο εκ των πολιτών έλαβον άχρι τούδε πλέον του ενός στρέμματος, χρεωστούν να παραιτήσῃσι τον πλειότερον, αλλά δεν μπορούν να οικοδομήσῃσι επ' αυτού, ειμη αφ' ου το αγοράσουν επί δημοπρασίας, κατά το αυτό ΙΓ΄ Ψήφισμα.

γ^{ον}. Όσο εκ των πολιτών έφθασαν να οικοδομήσῃσι επί της εθνικής γῆς, επί συμφωνία τού να υπόκηνηται εις ό,τι αποφασίσει περί τούτου η Κυβέρνησις, θέλουν πληρῃσαι την τιμήν τού προς αυτούς παραχωρηθέντος τόπου, κατά το στον άρθρον του ΙΓ΄ Ψηφίσματος, αλλ' εκτιμώμενου του αυτού τόπου ως έγγιστά, καθ' ας ήθελον δημοπρατηθῆ τιμάς οι παρακείμενοι εις τα ίδιας γραμμιάς τόποι· η δε εκτίμησις αύτη θέλει γίνεσθαι οία λόγισθαι των δημοπρατηθησομένων, διαφέρουσα κατά το μάλλον και ήττον ως προς την θέσιν.

δ^{ον}. Όστις αγοράσει τόπον διά να οικοδομήσῃ, χρεωσται ν' αρχίζῃ αμέσως την οικοδομήν, και το πολύ εντός του έτους να την τελειώνῃ. Άλλως θέ-

λει εκτίθεσθαι εκ δευτέρου ο εις αυτόν παραχωρηθείς τόπος εις δημοπρασίαν, και θέλει παραχωρείσθαι εις άλλον.

ε^{ον}. Η επί της Οικονομίας Επιτροπή και ο εις Άργος Τοποτηρητής να ενεργήσωσι το παρόν διάταγμα.

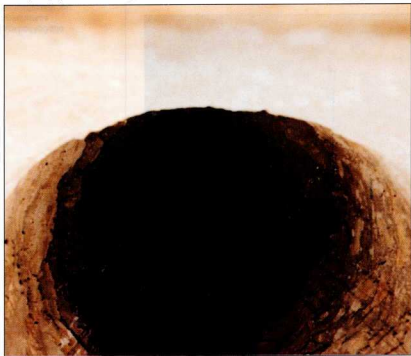
Η κοινοποίηση του διατάγματος προκάλεί την άμεση αντιδραση του Τρικούπη, ο οποίος στις 26 Αυγούστου απειθύνει στον Τοποτηρητή Άργους μακροσκελή αναφορά, που περιέχει πολλή σημαντικά στοιχεία για την οικοδομή του22. Καταρχήν προσδιορίζει ότι η αντίθεση της Δημογεροντίας εκδηλώθηκε κατά το άνοιγμα των θεμελιών και ότι το έργο είχε αναληφθεί από τον γνωστό "τέκτονα" ("αρχιτέκτονα" τον αποκαλεί) της καποδιστριακής εποχής **Νικόλαο Ιωάννου. Τα σχέδια έγιναν από τον Αυστριακό πρόξενο Γκρόπιους.** Ο Τρικούπης γράφει συγκεκριμένα: "ο κύριος Γκρόπιους, ειδήμων περί ταύτα, έλαβε την καλοσύνην και ήλθεν εις Άργος πολλάκις, ιχνογράφησε τον παραχωρηθέντα τόπον και εσχέδιασε την οικοδομησομένην οικίαν εις το μέσον του τόπου, θέσας εις τα πλάγια δεξιόθεν και αριστερόθεν μαγειρεία, αποθήκην και λοιπά, εις αρμοδίαν απόστασιν. Επ' αύτη τη πεποιθήσει εδώκα με αποκοπήν εις τον τέκτονα Κομνηνόν Τήγιον και τον αυλόγυρον όλον".

Στη συνέχεια γράφει ότι η οικοδομήση άρχισε ένα μήνα πριν από τη σύνταξη της αναφοράς του, οπότε έλαβε ειδοποίηση από τον Τοποτηρητή να περιοριστεί σε ένα στρέμμα γῆς. Όμως τότε είχαν ολοκληρωθεί τα δύο τρίτα της οικίας, κτιζόταν "αδιαλείπτως" το σύνολο των υπολοίπων οικοδομών και τελειώνων οι δύο πλευρές του αυλογύρου, ακολουθώντας προηγουμένη εντολή για κτίσιμο του σπιτιού με ταχείς ρυθμούς. Για το σπίτι ειδικότερα τονίζει ότι το "εσχέδιασε με αρχιτεκτονικήν τάξιν" και το τοποθέτησε στο μέσο της μιας πλευράς, που μόνο αυτή έχει μήκος δύο στρεμμάτων, ενώ παρά πλευρα και σε όλο το μήκος αυτής της πλευράς έθεσε τα υπόλοιπα κτίρια (σήμερα αλλά και εδώ και πολλές δεκαετίες έχει εκλείψει κάθε ίχνος αυτών των κτιρίων).

Προσθέτει ότι ο χώρος που του παραχωρήθηκε είναι "ένα ισωγώνιον τετράπλευρον", με δημόσιους δρόμους και στις τρεις πλευρές, ώστε και αν του αφαιρεθούν τα τρία στρέμματα, πάλι δεν θα είναι αρκετή η έκταση αυτή για να κτίσει άλλος. Ζητεί έναν "ειδήμονα" να κάμει αυτοτομία και τονίζει ότι η όλη έκτασή του δεν είναι μέσα στο σχέδιο πόλης αλλά εντελώς στην άκρη της. Με βάση το δεδομένο αυτό επιχειρησε μάλλον να χρησιμεύει η οικοδομή στην περιοχή παρά η περιοχή στην οικοδομή! Τελειώνει με το ότι όλος ο χώρος είναι κατάσπαρτος από οικοδομικά υλικά, ότι είκοσι άνθρωποι εργάζονται καθημερινά εκεί και ότι πληρώνει αδρά και καθημερινά, ενώ αν περιοριστεί στο ένα στρέμμα θα αναγκαστεί να καταβάλει μεγάλες αποζημιώσεις. Παρακαλεί, τέλος, η αναφορά του να διαβιβαστεί στον Καποδίστρια.

Η αντίδραση του Τρικούπη θυμίζει, ως προς την επιχειρηματολογία της, ταυτόσημες αντιδράσεις σημερινών ιδιοκτητών, σε ανάλογες πολεοδομικές περιπτώσεις. Ο Τοποτηρητής Άργους Ν. Μαυρομάτης την διαβιβάζει αυθη-

9. Σπίτι Τρικούπη. Το σπομό του ηρωοδού στον κωπηρικό χώρο.

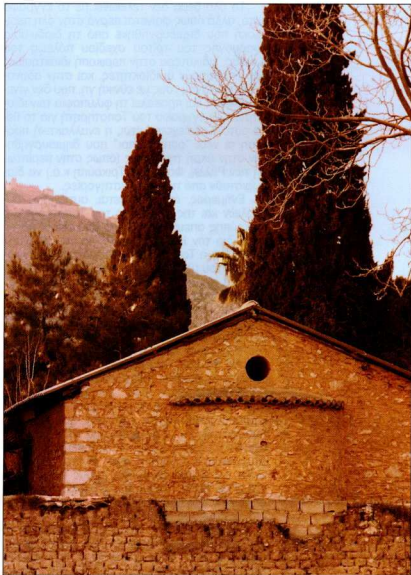
μερόν στον Καποδίστρια²³ και την συνοδεύει με έγγραφο του, όπου αναφέρει ότι αυτοψία έγινε από τον μηχανικό Λάμπρο Ζαβό, που εκείνη την περίοδο ανέλαβε υπεύθυνος για το σχέδιο πόλης, ο οποίος ανέφερε ότι οι Ιορκοί της Τρικοΰπης έχουν πραγματική βάση. Προσθέτει ότι η οικοδομή του τελειώνει και ότι μόνο γι' αυτή δημιουργείται δυσκολία, αφού οι οικοδομικές Δ. Καλλέργη, Κ. Φαρμάκη και Χορμόβα ήδη ολοκληρώθηκαν, και ερωτά αν τελικά ο Τρικοΰπης θα πρέπει να συνεχίσει την οικοδομή του ή να τη σταματήσει.

Τα έγγραφα αυτά τίθενται αμέσως υπόψη του Καποδίστρια και στις 27 Αυγούστου η Γραμματεία της Επικρατείας απαντά ότι, αφού η οικοδομή του Τρικοΰπης προχώρησε σημαντικά και, αν περιοριστεί, θα υποστεί ο ιδιοκτήτης μεγάλη ζημιά, παρέχεται η άδεια για τη συνέχισή της, με την επιφύλαξη ότι και αυτός και άλλοι ιδιοκτήτες της ίδιας κατηγορίας θα υποχρεωθούν να συμμορφωθούν με μέτρα που θα λάβει μελλοντικά η Κυβέρνηση²⁴.

Όμως η υπόθεση δεν τελειώνει εδώ, γιατί από έγγραφο του Τοποτηρητή της 29 Αυγούστου²⁵ πληροφορούμαστε ότι ο ίδιος ο Καποδίστριας πήγε στο Άργος, έκαμε αυτοψία και τον διέταξε προφορικά να μην αφήσει στον Τρικοΰπης περισσότερο από ένα στρέμμα, ο οποίος Τρικοΰπης διατηρεί την ευχέρεια να κτίσει κατά μήκος ή κατά πλάτος. Ο Τοποτηρητής βρίσκεται σε αδιέξοδο, γιατί ταυτόχρονα είχε λάβει έγγραφο από την Επί της Οικονομίας Επιτροπή, σύμφωνα με εκείνο που της απεύθυνε η Γραμματεία της Επικρατείας, οπότε ζητά κι αυτός να μάθει από την Γραμματεία αυτή αν επιτέλους ο Τρικοΰπης έχει ή όχι δικαίωμα να περαιοχίσει έκταση τεσσάρων στρεμμάτων...

Την επομένη η Γραμματεία της Επικρατείας του απαντά²⁶ ότι αφού η εντολή του Καποδίστρια είναι μεταγενέστερη του δικού της εγγράφου, υπερισχύει εκείνη και, κατά συνέπεια, πρέπει να εφαρμοστεί το διάταγμα 2185, της 21ης Αυγούστου. Το έγγραφο αυτό προφανώς έρχεται σε γνώση του Τρικοΰπης, ο οποίος, στις 10 Σεπτεμβρίου²⁷, απευθύνεται με πεντασέλιδη αναφορά του στον ίδιο τον Καποδίστρια, υπολαμβάνοντας διπλωματικά ότι εκείνος πιθανώς δεν γνωρίζει την προηγούμενη αναφορά του και επισημειώνοντας τη σειρά των υπαρκτών, πια, αντήσεων όπου έχει περιπέσει η Διοίκηση. Του ζητά να "περιεργασθεί" ο ίδιος το σχέδιο με το οποίο προέβη στην οικοδόμησή, ότι στην πράξη ακολουθήθηκαν οι επίσημες εντολές και ότι αν είναι να αφαιρεθεί από την έκτασή του ένα μέρος, πρόκειται για τα τρία ολόκληρα τέταρτά της.

Ο Σηπλιάδης, "επιφορτισμένος" από τον Καποδίστρια, του απαντά στις 14 Σεπτεμβρίου²⁸, αρχίζοντας με πλάγια ειρυνικό τρόπο για το ότι, αν ο Τρικοΰπης δεν ήξερε την Ελλάδα και τις δυσκολίες και ατέλειες της δημόσιας διοίκησης, τότε οι παρατηρήσεις του καθόλου δεν θα προκαλούσαν έκπληξη στην Κυβέρνηση. Κύριο επιχείρημα που επισείεται είναι ότι ο περιορισμός κατά τρία στρέμματα δεν επιφέρει βλάβη στα συμφέροντα των πολιτών, αφού τελικά δεν έχουν πληρώσει απολύτως τίποτε ως

10. Εκκλησία Αγ. Χαρολάμους, στην αυλή του σπιτιού Τρικοΰπης.

αντίτιμο, ότι κανένας δεν άρχισε να οικοδομεί, με εξαίρεση τον Τρικοΰπης, και ότι, τελικά, αυτός έκτισε μόνο στο άκρο και ότι, ακόμα και με ένα στρέμμα, έχει αρκετό χώρο. Σημειώνει ότι για τυχόν επιπλέον δαπάνες θα γίνει συμψηφισμός στην τελική τιμή αγοράς της εκτάσεως και ότι μπορεί να σταλεί τόσο το σχέδιο όσο και κατάλογος εξόδων.

Το πύλον σημαντικό στο έγγραφο αυτό είναι η πληροφορία ότι πολλοί ζήτησαν για οικοδομές τους έκταση τεσσάρων στρεμμάτων και ότι δημιουργήθηκε έτσι σωρεία παραπόνων για παραχώρηση υπερβολικά μεγάλων εκτάσεων, η οποία παραχώρηση προβάλλει τα γενικότερα συμφέροντα της πόλης.

Το έγγραφο τελειώνει με το ότι είναι διατεταγμένος ο Σηπλιάδης να αναγγείλει στον Τρικοΰπης ότι πρέπει να πάψει να κτίζει το περιτόχιμα και ότι του προσφέρεται ένα στρέμμα γης, όπου περιλαμβάνεται και ο χώρος του σπιτιού του, ενώ παρατηρεί ότι όλοι οι άλλοι που έλαβαν μεγαλύτερη του στρεμματικής έκτασης, όπως ο Μ. Σκελιανός, συμμορφώθηκαν με το διάταγμα, και επομένως δεν μπορεί να γίνει εξαίρεση μόνο για τον Τρικοΰπης.

Το όλο θέμα δεν τελειώνει με το έγγραφο αυτό, αλλά όπως φαίνεται περνά στην όλη περιπλοκή που δημιουργήθηκε από τη διαδικασία εφαρμογής του τρίτου σχεδίου πόλεως του Άργους, ειδικότερα στην περικοπή ιδιοκτησιών, που υπερμύθισαν οι ιδιοκτήτες, και στην αδυναμία ανταλλαγής τους με εθνική γη, που δεν γίνεται αμέσως και προκαλεί τη φυλοποσία των ιδιοκτητών. Σε έγγραφο του Τοποτηρητή για το θέμα αυτό²⁹ περιέχεται, έτσι, η εναλλακτική πρόταση οι νέοι "οσιπτότοποι" που δημιουργήθηκαν στην ακμή της πόλης (όπως στην περιπτώση των Ράλλη, Φαρμάκη, Τρικούπη κ.ά.) να διαχωριστούν από τις άλλες κατηγορίες.

Ενήμερος, όπως φαίνεται, αυτών των δυσκολιών και της πρότασης του Τοποτηρητή, ο Τρικούπης απευθύνεται μετά από είκοσι μέρες στον ίδιο τον Καποδίστρια³⁰, για να του θέσει υπόψη ότι ο Τοποτηρητής σταμάτησε την οικοδόμηση του μανδρουτοχού του και ότι η ιδιοκτησία του παραμένει εκθέτη ακόμα και σε κλέφτες, ότι γέμισε αγριόχορτα ακόμα και η αυλή του κλι. Ζητεί να του απευθύνει τα τέσσερα στρέμματα, διαφορετικά, και επειδή δεν μπορεί να κατοικήσει στο σπίτι του, ως αναλάβει την όλη ιδιοκτησία του η Κυβέρνηση, πληρώνοντας την τη σχετική απαίτησή του. Φαίνεται ότι η Κυβέρνηση εμμένει στις απόψεις της, όπως συμπεραίνουμε από άλλο έγγραφο της, της 15.6.1831, επί άλλης απάντησης του Τρικούπη³¹, ο οποίος επανέρχεται ζητώντας όσα η Γενική Γραμματεία, με το έγγραφο της της 14.9.1830, φαινόταν να είναι έτοιμη να του πληρώσει συμψηφιστικά. Η πρόταση αυτή γίνεται, φαίνεται, δεκτή ως γενικό μέτρο για όσους έκτισαν νέα κτίρια σε πόλεις, όπως συνάγουμε από το επίσημο έγγραφο του Καποδίστρια προς τη Γερουσία, την αμέσως επόμενη μέρα³².

Εδώ τελειώνει η διαμάχη, σύμφωνα με το υπάρχον αρχαιολογικό υλικό. Ο Τρικούπης έχει περιοριστεί στην Ύδρα, με διαταγή του Καποδίστρια, όπου και παραμένει έως την 30ή Σεπτεμβρίου 1831, επανερχόμενος στο Άργος μετά την παροχή αμνηστίας³³ και συμμετέχοντας ενεργά στην πολιτική ζωή της χώρας. Πάντως, από στοιχεία που έχει καταχωρηθεί στο πωλητήριο συμβόλαιο του σπιτιού, το 1885, στην Αγροτική Τράπεζα, διαπιστώνεται ότι πιθανότατα ο Τρικούπης κατάφερε μετά τον θάνατο του Καποδίστρια, ό,τι δεν είχε πετύχει προηγουμένως, δηλαδή να του παραχωρηθεί η έκταση χωρίς να καταβάλει αντίτιμο, αφού στο συμβόλαιο αυτό μνημονεύεται στοιχείο του συμβολαίου με το οποίο η όλη ιδιοκτησία πωληθήκε, αργότερα, από τον Τρικούπη. Πρόκειται για μνεία του με αρ. 2522/581 παραχωρητηρίου της Ελληνικής Πολιτείας προς τον Τρικούπη, του έτους 1832.

Κατά τον Εμφύλιο πόλεμο του 1832 και την εισβολή του Δημ. Καλλέργη με σώμα ατάκτων στο Άργος, το σπίτι του Τρικούπη πιθανόν δεν έγινε την τύχη άλλων σπιτιών επιφανών αντικαποδιστριακών, όπως του Μακρυγιάννη και του Γκρόντον, που τα άδειασαν πλατιστολόγοι³⁴. Τον Νοέμβριο του 1833 ο Τρικούπης διορίζεται πρεσβευτής στο Λονδίνο³⁵, όπου και παραμένει επί ένα περίπου χρόνο³⁶. Από εκεί και πέρα συνεχίζει την πολιτική σταδιοδρομία του στην

Αθήνα και στις 12 Μαΐου 1847, με το συμβόλαιο αρ. 5461 του συμβολαιογραφού του Ειρηνοδίκη Άργους, ο οποίος αντικαθιστούσε τον αδειούχο και μοναδικό συμβολαιογράφο Άργους Α. Μαυροκέφαλο, πούλησε το σπίτι του στον Π.Α. Κυπριαρίση, που είχε διατελέσει Γραμματέας στο Πρωτόκλητο δικαστήριο του Άργους και το 1834 διορίστηκε Βασιλικός Επίτροπος της Επικρατείας³⁷.

Στο επόμενο τεύχος το 2ο μέρος.

Σημειώσεις

1. Πρόκειται για εντέλει προσημειωμένα αναφορά σε δύο άρθρα εφημερίδων (Βλ. λχ. άρθρο Α Τρίχη "Ο όγκιστος Χ Τρικούπης", στο θέμα της 18.8.96.
2. "Η παραδοσιακή αρχιτεκτονική στο Άργος", στο Αρχαιολογικό Ανέκδοτα εθ. Αθηνών, τομος XII, τχ. 2, 1979 (όψη. 1980).
3. Επεξεκλιμένη θυσιαστήριον του Σπ. Τρικούπη έγραφο ο Εμμ. Πρωτοψάλης (Μ. Έστια, τχ. 415, Χριστοφόρος 1973), η οποία όμως παρέμεινε ορισμένες ανακρίβειες, όπως ως προς τον περιορισμό του Σπ. Τρ. στην Ύδρα, το 1830, όπου (υποστηρίζει ο θυσιαστήριον) ο Τρικούπης παρέμεινε συνεχώς, μέχρι τον θάνατο του Καποδίστρια, Σύντομο θυσιαστήριον του Σπ. Τρικούπη στο έργο του Σπ. Θεοτόκη - Αλληλοεπιμαρτυρία Καποδίστριας ενόρκηση, 1825-1831 (1928), Επεξεκλιμένη θυσιαστήριον για τη σύνοδο του Ακραιφνης στην Εφημερίδα των Ελευθέρων (16.6.1871). Τέλος, πολλά για τον Σπ. Τρικούπη στις Ιστορικές αναμνήσεις του Νικ. Δραγούμη (τόμοι Α' και Β', εκδ. 1973).
4. Για τα "τρικουπικά" σπίτια στο Μεσολόγγι διαμνηστική η επιστολή του Κων. Σ. Τρικούπη στην Κυβέρνηση της 9.9.1884.
5. Βλ. Μύθος "Άγιος" στην Εγκυκλοπαίδεια του Πυρρού (τόμ. Β', 1927), παρρηγορο-ενότητες για τα κατοικήσιμα κτίρια της Αίγινας και για την κοσμική κίνηση Ν. Δραγούμη, όπ. παρ. τομ. Α', σ. 133.
6. Α. Papadopoulos-Vrethos, Mémoires κλι. sur Capodistrias, σσ. 104-105.
7. Γεν. Αρχεία του Κράτους (ΓΑΚ), Αρχ. Βλαχ., φ. 126.
8. Έγγραφο της 13 και 14.6.1829, ΓΑΚ, Γεν. Γραμμ., φ. 205.
9. Έγγρ. αρ. 19300/16.6.29, ΓΑΚ, όπ. παρ.
10. ΓΑΚ, Γεν. Γραμμ., φ. 232.
11. Γεν. Εφημερίδα, φ. της 22.2.1830, σ. 64.
12. ΓΑΚ, Γεν. Γραμμ., φ. 289α.
13. ΓΑΚ, Γεν. Γραμμ., φ. 246.
14. ΓΑΚ, Αρχ. Βλαχ., φ. 116, έγγραφο αντίστοιχα 584/12.3.31 και 2.31.
15. Βλ., για παράδειγμα, αναφορά στο άρθρο "Κοσμική συγκέντρωση του Ναυπλίου", εφημ. Σύληψη, 4.1.1828.
16. Αρ. 1684, ΓΑΚ, Γεν. Γραμμ., φ. 244.
17. Αρ. 1792, ΓΑΚ, Γεν. Γραμμ., φ. 244.
18. ΓΑΚ, Γεν. Γραμμ., φ. 246. Έγγρ. αρ. 1825/14.6.30 Διοικητή Ναυπλίου κλι. 9.7.30 Τοποτηρητή Άνωτος, και αρ. 2767/11.7.30 της Δημογεροντίας.
19. Αρ. 1942/16.7.30, ΓΑΚ, Γεν. Γραμμ., φ. 246.
20. Αρ. 2917/21.7.30, ΓΑΚ, Γεν. Γραμμ., φ. 247.
21. Σύνολο εγγρ. 228.30, διάταγμα 2185/21.8.30, ΓΑΚ, Γεν. Γραμμ., φ. 250.
22. ΓΑΚ, Γεν. Γραμμ., φ. 250, αναφορά Τρικούπη 26.8.30, με αρ. πρωτ. εκδ. 423.
23. Τόπος αρ. 441/26.8.30, ΓΑΚ, όπ. παρ.
24. Έγγρ. 3214/27.8.30, ΓΑΚ, Γεν. Γραμμ., φ. 250.
25. Αρ. 471/29.8.30, ΓΑΚ, όπ. παρ.
26. Αρ. 3278/30.8.30, ΓΑΚ, όπ. παρ.
27. ΓΑΚ, Αρχ. Βλαχ., Γεν. Γραμμ., φ. 88.
28. Αρ. 3013/14.3.30, ΓΑΚ, Γεν. Γραμμ., φ. 232.
29. Αρ. 1382/22.12.30, ΓΑΚ, Γεν. Γραμμ., φ. 258.
30. Αναφ. 10.6.1831, ΓΑΚ, Αρχ. Βλαχ., φ. 93.
31. ΓΑΚ, Γεν. Γραμμ., φ. 266.
32. ΓΑΚ, Γεν. Γραμμ., φ. 269, έγγρ. Τοποτ. 2638/16.6.31, αναφ. Τρικ. 16.6.31, έγγρ. Καποδ. 17.6.31.
33. Για παράδειγμα, αντί τιμης της Γραμμ. Ναυπλίου της 30.9.31, ΓΑΚ, Αρχ. Βλαχ., Γραμμ. Στρ. - Ναυτ., φ. 110. Βλ. και Ελ. Γαρόλια-Καποδίστρια "Ο ρόλος της διακομής του Λονδίνου στην πτώση του Αυγουστίνου Καποδίστρια" (Μήλων, τ. 10, 1905, σσ. 249 και 264-265, όπως και ΓΑΚ, Αρχ. Βλαχ., Γεν. Γραμμ., φ. 96 κ. ε. δ.).
34. Βλ. αναφορά του Π. Μπουκουβάλη προς την Γραμμ. Στρατιωτικής, της 28.7.1832. Ο Μπ. ήταν φορέας στο σπίτι του Τρικούπη όταν "αντιπροσώπων" τον συνελθόν, τον γέμισαν και κατακλείων τον με δικό του πράγματι, όπως τουλάχιστον λέει ο ίδιος, ζητώντας από τον Σπ. Τρικούπη, Γραμμ. Στρ. σφ. 164).
35. Έγγρ. Μπουκουβάλη, ΓΑΚ, Διοκρ., φ. 351 (αρ. έγγρ. 1202/25.11.33).
36. Εφημ. Ο Σύληψ, φ. 12.7.1834, στήλη "Απόκρυφα ενόχληση".
37. Ο Π. Α. Κυπριαρίσης αναφέρεται σε πλήθος εγγράφων, όπως λχ. στο αρ. 2061/5.5.31 του Πρωτοκλ. Δικ. προς την επί της δικαιοσύνης Γραμμ. η οποία έστειλε στην Κρήνη (Γεν. Εφημερίδα, 15.4.31, σελ. 170). Η προσήλυτη του, στον Σύληψ της 14.1.1834.